

Prikazi knjiga / Review Article

Fikret Karčić (priređivač), *Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u XX. vijeku*, Centar za napredne studije, 2. izdanje, 2014, str. 257, ISBN 978-9958-022-03-6, 30KM.

Historija je polifoničan proces, jedan od najosjetljivijih barometara duhovne atmosfere u društvu. Ona je i složena veza između interpretacije prošlosti, poimanja sadašnjosti i nadanja od budućnosti, koja je uvijek u magli. I preko površnog izučavanja historije, napisao je Meša Selimović, iznenadimo se koliko ima "analognih, pa i identičnih situacija s našima, iz ovog vremena u kojem živimo... Sva egzistencijalna pitanja i muke žive u nama jednako kao što su živjela u našim bližim i daljim precima". Prošlost i sadašnjost nerazdvojne su, jedna tumači drugu.

Knjiga *Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u XX. vijeku*, koju je priredio Fikret Karčić, relevantna zbirka članaka, odabranih dokumenata i svjedočenja o sudbini muslimana Balkana u "kratkome" XX stoljeću, prvi put objavljena u Tuzli 2001, na svoj način to rječito potvrđuje. Popunjavajući evidentnu prazninu koja postoji o ovoj temi u literaturi na bosanskom jeziku, ona pritom izaziva duboka promišljanja i niz pitanja. Njen cilj je da rezimira historiju muslimana na trusnom balkanskom prostoru tokom prošlog stoljeća, da sudbinu muslimanskih zajednica dijagnostičira u nužnoj regionalnoj perspektivi. Pošto je glavno pitanje XX stoljeća u pogledu muslimana bilo očuvanje njihovog fizičkog i kulturnog identiteta, njen sadržaj je skoncentriran na ovaj složeni problem. Fragmentarno istraživanje pojedinačnih sudbina muslimanskih zajednica sputavalo je identificiranje širih procesa i zajedničkih imenitelja njihove isparcelizirane historije. Muslimani Balkana, kako sagledava F. Karčić u uvodu knjige, pate od nedostatka vlastitog historijskog sjećanja. Njihovo historijsko iskustvo mahom nije kondenzirano, očuvano i generacijski prenošeno. Očito je da oni žive, misle i stvaraju u uskim okvirima zajednica kojima pripadaju, a da pripadnost muslimanskom krugu Balkana ne postoji u njihovoj svijesti u nekoj formi "imaginarnе zajednice". Dugotrajni proces balkanizacije doveo je i do partikularne svijesti. Balkanski muslimanski autori redovno pišu o "vlastitim vjersko-etničkim grupama", dok autori koji žive i rade izvan Balkana "pišu o regionu kao cjelini". Partikularizam je kod muslimana, s druge

strane, onemogućavao razmjenu iskustava, saradnju i ispoljavanje jače solidarnosti u vremenima kada je to bilo nužno. Jedan od njegovih izraza jeste i shvatanje da su karakteristike jedne vjersko-etničke grupe jedinstvene, “samo njoj svojstvene, tako da predstavlja svjetski fenomen”. Međutim, davanje “geografskih, rasnih ili etničkih atributa islamu strano je muslimanskoj znanstvenoj tradiciji”. Integracija Balkana mogla bi pomoći muslimanskim zajednicama u prevladavanju vlastite “balkanizacije”. Historiju Bošnjaka ne treba promatrati izolirano, već i u kontekstu sudbine i drugih muslimanskih zajednica na Balkanu.

Historija je sva u neslaganjima, živi i u sadašnjosti, stalno se problematizira i preispituje. Brojni istraživači, kao i obični ljudi, danas prošlost Balkana tretiraju sa usko nacionalnih polazišta, ignorirajući historiju i dostignuća drugih etničkih grupa i multinacionalnih društava i država kojima su nekada pripadali. I dalje egzistiraju zasebni modeli kolektivnih memorija, kao i različiti datumi i priče unutar njih. Predrasude se zasnivaju na iracionalnim činocima i jakim emocijama. “Prvi kamen” u temeljima masovnih fobija jeste razlika u religijama moćnih vododjelnica u svjetskim okvirima. Zbog “redukcije totaliteta” postoji relativnost u tretiranju historijskih fenomena. Vjera u monolitno jezgro činjenica koje postoje neovisno od interpretacije historičara teško je iskorjenjiva zabluda. Svaki autor pritom mora biti svjestan da će ga različito čitati i doživljavati. Tomovi naučno utemeljenih djela ništa, pak, ne mijenjaju u odnosu prema historiji ako su društvene i političke okolnosti takve da je poželjna drugačija “svijest” i “kultura sjećanja”. Tzv. “poštena” nacionalna historija pretpostavlja sposobnost da se “zaboravi” sve što joj ne ide u prilog. Kulture poricanja podstiču društveno žmurenje, neistraživanje zločina i njihovo normaliziranje. Oduvijek je problematično interesno uvažavanje argumenata samo jedne strane, ignoriranje suprotnih rezultata i tumačenja. Prelomne događaje u historiji Balkana treba prikazivati s različitih pozicija. Promatranje pojava u procesu ne dopušta “ni zaborav ni previđanje”. Za “procesе dugog trajanja” naučnici navode da su to oni spori tokovi historije koji se nalaze duboko ispod površinskih kretanja političke historije. Oni prevazilaze lokalne okvire i regionalne granice. To se svakako odnosi i na pitanje deosmanizacije Balkana. Svaki veliki proces tu je započinjao uz obaveznu asistenciju strane diplomacije i evropskog duhovnog uticaja.

Velika je složenost “istočnog pitanja” – dugog historijskog “problema” još od kraja XVII stoljeća, čiju je političku suštinu činila oštra međusobna borba brojnih učesnika za ovladavanje strateški važnim područjima Balkana. Svrha tzv. “istočnog pitanja” bila je, po nekim autorima, dezintegracija osmanske multietničke države pošto Evropa nije shvatila njena civilizacijska dostignuća, “pogotovo u sferi vjerske tolerantnosti, ljudskih prava i multikulturalizma”. Marija Todorova nije naučno usamljena kada tvrdi da je pola milenijuma osmanske uprave Balkanu donijelo ne samo ime već i najduži period političkog jedinstva u čitavoj njegovoj historiji. U balkanskom etničkom kaleidoskopu načelo nacionalnosti nadasve je bilo “recept za nasilje”, posebno prema muslimanima. Vladimir Dedijer davno je iznio stav da genocid nad njima ima korijene u “tradiciji balkanskih vlastodržačkih krugova da

primenjuju genocidne mere u cilju stvaranja etnički čistih teritorija". Muslimane nije bilo dovoljno samo ubijati i protjerivati, već ih je trebalo dehumanizirati, ponižavati, psihički uništavati. Satanizirani su prema shemi mitske konfrontacije, antagonizma dobra i zla. Nasilje je, nakon potpune demonizacije, izgledalo kao neophodna i normalna pojava. Sveobuhvatna etničko-vjerska čišćenja i progoni muslimana nisu bili posljedice, već primarni ciljevi ratova. U izvorima XIX stoljeća odnos između novostvorenih balkanskih država i muslimana loše je ili jednostrano dokumentiran. Dramatična zbivanja 1875–1878, deosmanizacijski procesi koji su dinamizirani, progoni muslimana, kao i prateća teritorijalna razgraničenja, izmijenili su njegovu vjersku i etničku sliku. Na Berlinskom kongresu 1878. izvršena je do tada najveća dioba Balkana. Nakon 1878. ono što je još preostalo od osmanske Evrope bila je "traka zemlje", rastegnuta od Jadranskog do Crnog mora, izazovna za nova osvajanja i komadanja od ratobornih susjednih država. Psihološke traume ratova bile su na preostaloj osmanskoj teritoriji dugotrajne, nosile su ih posebno muhadžiri. Nekada jedinstveni geografski region Rumelije ili osmanske Evrope podijeljen je krajem XIX i početkom XX stoljeća na više sitnih, međusobno nepovjerljivih država. Etnička i vjerska homogeniziranost postosmanskih nemuslimanskih država na Balkanu postignuta je putem progona etnički raznorodnog muslimanskog stanovništva. Brojni historičari i sami pod psihozom već ustaljenih, kobnih matrica o višestoljetnom mraku pod Osmanlijama, "borbe krsta protiv nekrsta", "turskog sindroma", kao i politike neprevaziđenog nacionalizma, tumačili su i opravdavali proces nestanka muslimana kao potpuno logičnu pojavu. Odnos prema muslimanima isključivao je toleranciju i ravnopravnost. Violentni nacionalizam "većine" suprotstavljao se svakom drugom političkom ili etničko-nacionalnom modelu unutar tih država koji bi mogao ugroziti njegovu ekskluzivnost i potpunu posesivnost. Ratovi u kojem "oslobođenje" jednog naroda rezultira eliminiranjem drugih naroda ne mogu imati oslobodilački smisao, pored svih mitoloških magli i "pobjedničkih istina" koje prenebrejavaju činjenice, odbacujući sve ono što može narušiti idealiziranu sliku prošlosti, kojoj se teži osigurati, u ime "viših ciljeva" stvarnosti, nužni legitimitet. Historija Balkana nije potpuna, niti se može tumačiti bez izučavanja i uvažavanja udesa muslimana, čiji je progon odatle započeo još krajem XVII stoljeća. Devetnaesto i dvadeseto stoljeće protekli su u znaku masovnih egzodusa, deportacija, asimilatorskih pritisaka, nedefiniranog manjinskog statusa, diskriminacije, represije i neizvjesnosti. Ratovi i iseljavanja ostavili su dubokog traga u historiji muslimana. Iseljavanja su odnosila snagu, svakolike potencijale, ostavljajući iza sebe "obrano mlijeko", ranjivu zajednicu, brisanje ili skraćivanje historije.

Prvi tekst u knjizi je članak Fikreta Karčića pod naslovom "*Istočno pitanje*" – *paradigma za historiju muslimana Balkana u XX stoljeću*". Obrazac za njihovu sudbinu tokom XX stoljeća on nalazi upravo u "istočnom pitanju", uočavajući kako je paradigma odnosa velikih sila i balkanskih kršćanskih nacionalnih elita prema muslimanima zvana "istočno pitanje" prijeteći nadživjela postojanje osmanske države i formalno zatvaranje ovog pitanja ugovorom u Lozani 1923.

godine, te se može koristiti kao referentni okvir za sažimanje i razumijevanje historije muslimana Balkana sve do kraja XX stoljeća. Razlozi koji su autora vodili u toj konstataciji jesu preživljavanje mentaliteta klasičnog “istočnog pitanja” u svijesti i ideologijama hrišćanskih elita i njihovih sljedbenika i njihovo tretiranje muslimana po oprobanim obrascima XVIII, XIX i prvih decenija XX stoljeća. Tragični aspekti historijskog iskustva muslimana Balkana jesu u tome što su se oni od druge polovine XIX stoljeća morali sučeljavati s agresivnim i antiislamskim pravoslavnohrišćanskim režimima. Neprijateljski raspoložene, balkanske nacionalističke elite bile su radikalna prijetnja za muslimane. Geopolitička situacija na Balkanu i oko njega mijenjala se, ali ne i njihov mentalitet. U određenim periodima, nacionalističke elite revitalizirale su duboke, antimuslimanske predrasude i spretnim manipulacijama mutirale ih u transparentne, agresivne projekte fizičkog i kulturnog zatiranja. Mentaliteti nisu previše skloni promjenama. Nema nacionalizma bez stereotipa o “drugima”, pošto bez njih nema ni stereotipa o “sebi”, niti interesnih manipulacija. Sudbina muslimana nije bila određena samo time kako su se ponašali i šta su mislili o sebi, već i onim šta su “drugi” mislili o njima. Oni nisu “miljenici” balkanske i evropske historiografije. Massien de Clerval (1820–1896) boraveći u Bosni 1855. piše o Bošnjacima da je “velika nesreća ovog dijela slavenske rase da je nepoznat, ili da je bar jedino poznat preko izvještaja svojih neprijatelja”. Zadatak uklanjanja povijesnih predrasuda uvijek je težak posao. Predrasude dugo žive i teško se iskorjenjuju. Ričard Holbruk će napisati da je u Americi najpoznatija od svih knjiga o Jugoslaviji na engleskom jeziku dugo bila knjiga Rebece West *Crno jagnje i sivi soko*, iz tridesetih godina XX stoljeća, čije će teze da su “Turci upropastili Balkan”, da su muslimani rasno inferiorni uticati na dvije generacije čitalačke publike. Duboke predrasude višestruko su imune na kontraargumente koji izviru iz suprotnih iskustava i saznanja.

Justin McCarthy, profesor na Univerzitetu Louisville, Kentucky (USA) i specijalista za društvenu historiju i historijsku demografiju Bliskog Istoka i Osmanskog carstva, poznat po knjizi *Death and exile, the ethnic cleansing of Othoman Muslims, 1821–1922*. (Darwin 2004), autor je članka “*Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva*”, posvećenog istraživanju sastava stanovništva na Balkanu. Iako je zapadni svijet dugo pokazivao brigu za položaj hrišćana u Osmanskom carstvu, samo se neznatan dio interesirao za fatum balkanskih muslimana. Zbog te nebrige, jedna od najvećih demografskih katastrofa nikada nije otkrivena. U namjeri da dokažu svoje zahtjeve, balkanske države su od “istočnog pitanja” napravile demografski problem. Nacionalizam je “dokidao šanse različitih nacionalnosti da ikada žive mirno u jednoj državi”. Balkanske nacije formirane su u procesu razaranja osmanskog političkog poretka, njegovog socijalnog i kulturnog naslijeđa, pri čemu je svakako bio primaran “populacijski aspekt” nepoznat zapadnoevropskom modernom iskustvu. Ta specifičnost jugoistočne Evrope sastojala se u nemogućnosti nacionalne integracije onih dijelova stanovništva koje se identificiralo i koje je bilo identificirano s osmanskim režimom zbog svoje vjerske pripadnosti. Mnogi od onih koji

su vršili procjene balkanskog stanovništva i učestvovali u “ratu statistika” bili su inficirani rasizmom. Evropski proračuni o stanovništvu osmanske Evrope nerelavantni su kao procjena ukupnog broja stanovnika. To je “djelimično posljedica predrasuda koje su Evropljani unijeli u svoje analize”. Evropski pisci nisu konsultirali primarne populacione izvore osmanske Evrope – osmansku državnu statistiku, ne uvažavajući temeljni princip demografije koji pokazuje da samo oni koji broje stanovništvo mogu stvarno znati stvarne podatke. Osmanlije su bili jedini koji su doista popisivali stanovništvo Carstva. Balkanski nacionalisti bili su nerijetko klasični rasisti, koji su vjerovali da su “narod” ili “nacija” određeni krvlju ili narodnim obilježjima duše. Svako je pretpostavljao da je stanovništvo osmanske Evrope, uprkos “zaštitnim bojama”, baš njegove nacionalnosti. Rasistička vjerovanja su ne samo smušena nego i porazna za računanje stanovništva. J. McCarthy zapaža: “Kada branilac jedne ili druge balkanske nacije procjenjuje broj pripadnika “svoje nacije”, on u to često uključuje sve one koji posjeduju zahtijevani tip duše. Na to nema uticaja činjenica da te osobe ne govore njegov jezik, pripadaju drugoj religiji ili su se čak zakleli da se bore protiv njega i njegovih sunarodnika do smrti. Oni su Bugari (ili Grci ili Srbi), voljeli to ili ne. Prirodni zaključak je bio da svi ti ljudi pripadaju istoj državi u kojoj se nalaze njihova rasna braća”. Za razliku od evropskih hrišćanskih apologeta, Osmanlije nikada nisu koristili “rasne” kriterije u svojim popisima stanovništva.

Muslimani su nakon ratova 1912–1913. bili neosporni gubitnici u formiranju novih državnih granica. Njihova su prava potpuno zanemarivana, a za njih nije važio princip samoodređenja. Da je on stvarno primijenjen na Balkanu, iznosi McCarthy, “jedna muslimanska država (ili države) mogla je biti stvorena od Albanije do Crnog mora”. Takva država “mogla je imati više od 55% muslimana čak i prije razmjene stanovništva”. Balkan je, po nekim stranim istraživačima, nakon izuzimanja od osmanske uprave, postao simbol žalosne sudbine muslimana i sekularnog islama u Evropi. Fanatične akcije deosmanizacije bile su posebice uspješne u materijalnoj, vidljivoj i javnoj sferi. Najdrastičnije, tektonske promjene izvršene su u općoj fizionomiji gradova, arhitekturi, odijevanju. Prema službenim osmanskim statistikama, koje ne uključuju veliki broj lica koja su ilegalno prelazila osmanske i turske granice, oko 1, 5 miliona muslimana od 1878. do 1918. napustilo je Balkan. Od 1, 445.179 muslimana koji nisu više živjeli u osvojenom području osmanske Evrope, njih 413, 992 se, navodi McCarthy, iselilo u Tursku u toku i nakon balkanskih ratova. Između 1921. i 1926. u Tursku je došlo 398.849 muslimana, većinom kao dio razmjene stanovništva. Od muslimanskog stanovništva iz 1911. ostalo je 1923. svega 38 odsto. Izložen višestranim napadima, preostali muslimanski svijet okretao se sebi, dolazeći u dugotrajno stanje zatvorenosti, defanzivnosti i preosjetljivosti, voljnih i nevoljnih kompromisa i adaptacija.

Kemal H. Karpat, profesor osmanske historije na Univerzitetu Wisconsin (USA), zastupljen je u ovoj hrestomatiji sa dva članka. Prvi nosi naslov “*Hidžret iz Rusije i sa Balkana: proces samodefinisanja u kasnoj osmanlijskoj državi*”. Rad se bavi pitanjima masovnog iseljavanja i promjenom identiteta muslimana iz oduzetih os-

manskih provincija na Balkanu, u Anadoliji, Sjevernom Iraku i Siriji. Najznačajnija promjena u društvenom entitetu tokom posljednjih decenija Osmanskog carstva izazvana je seobama, definiranim kao hidžret, koje su tekle iz evropskih oblasti Carstva, a imale su svoje odredište u osmanskim azijskim pokrajinama. Kroz čitava stoljeća koncept hidžreta ostvarivao je snažan uticaj na muslimansku misao i praksu. Muslimani koji su živjeli na periferiji Carstva, suočeni s realnim prijetnjama svom opstanku i materijalnoj sigurnosti, tražili su spas idući ka centralnim, sigurnijim dijelovima države, čija je privlačnost rasla u proporciji sa slabošću periferije. Za muslimane na Balkanu, kao najbrojnije stanovništvo, uprkos činjenici da je većina njih živjela na granici islamskog svijeta, suočena s neprijateljskim evropsko-hrišćanskim svijetom, islam je ostao apolitičan sve dok nisu desetkovani. Njihova pasivna kulturno-vjerska svijest mogla se lako preobratiti u impulsivni muslimanski identitet kada su to okolnosti zahtijevale. Međutim, sve do pojave migracije, islamski identitet ovih muslimana održavao se mahom u nepolitičkim obredima i društvenoj praksi. Migranti su bili krajnje raznoliki u pogledu društvenog, etno-lingvističkog i historijskog porijekla. Karpat smatra da su se oni u mjestu svoga porijekla identificirali s islamom u smislu društvenog ponašanja i rituala više nego u smislu političkog sistema. Prije seoba u "srce Carstva", većina tih muslimana poistovjećivala se sa svojim plemenom ili etničkom grupom, dok je islam u principu osiguravao pravilo društvenog ponašanja i sekundarni izvor identiteta. Proces seoba promijenio je ovaj relativno pasivni grupni muslimanski identitet u mnogo intenzivniju političku svijest šireći njen geografski i ideološki okvir. Proces seoba pomogao je i da se politizira identitetom muslimana u krajevima u koje su se naselili. Seobe i okolnosti koje su ih proizvele bile su katalizator promjene vjerskog i kulturnog identiteta migranata u "novi dinamični politički identitet povezan s novim konceptom muslimanske teritorijalne države". One su potakle izmjene u društvenoj i profesionalnoj strukturi, demografiji, oblicima naselja i zemljo vlasničkom sistemu Carstva. Turska je naslijedila vitalno jezgro osmanske države, a njena transformacija od monarhističkog režima u republiku bila je logični i konačni skor "međugre snaga koje su ranije transformisale samu tradicionalnu Osmanlijsku državu". Dvadeseto stoljeće, kao stoljeće izbjeglica, pokazalo je da su "ljudi bez članstva", odnosno osobe bez države, u stanju stalne opasnosti.

Drugi Karpatov članak nosi naslov "*Građanska prava muslimana Balkana*". Oni su, kao integralni dio osmansko-muslimanskog *milleta*, sebe smatrali organskim dijelom osmanske države. Njihova historija kao grupe pod upravom stranih nemuslimanskih sila započela je 1877-1878. godine. On je ponašanje novonastalih balkanskih država prema muslimanima opisao kao jedan od oblika državnog huliganstva i barbarstva. Garancije koje su bile davane muslimanima pokazivale su se kao nedovoljne u osiguranju njihovih ljudskih i građanskih prava. Progonjeni su uprkos brojnim ugovorima koja je Osmansko carstvo, a potom i Turska, potpisivala s različitim balkanskim vladama. Religijske razlike postale su osnova nacionalizama. "Nacija", koja je postala osnova balkanskih država, shvaćena je u osnovi kao vjerska

zajednica, a tek nakon toga, kao “svjetovni, etnolingvistički entitet uprkos formalnog uvažavanja ovog posljednjeg koncepta”. Balkanske vlade nastojale su kreirati monolitne nacije, što nije ostavilo mnogo prostora za postojanje etničkih, jezičkih i religijskih manjina. Pokornost muslimana postosmanskim državama u kojima su živjeli nije im nimalo poboljšavala položaj. Muslimanske manjine su, između dva svjetska rata, bile podvrgnute i fatalnom “principu Lozane”, konvergentnim politikama protjerivanja i “repatrijacije”. Republikanske vlade u Turskoj nekadašnje su osmansko-muslimanske podanike i njihove potomke na Balkanu tretirale kao potpuno ovlašćene da se nasele u Turskoj i da uživaju potpuna prava kao domaće stanovništvo. Političari će govoriti da su muhadžiri turska “nacionalna uspomena na zemlje koje smo izgubili”. Liberalna imigraciona politika turskih vlada prema balkanskim muslimanima nerijetko je, piše Karpát, ohrabivala brojne nacionalističke vlade u Bugarskoj, Rumuniji, Jugoslaviji i Grčkoj da koriste prikrivena sredstva ili većinom silu da se “oslobode” svojih muslimanskih građana preko sinhroniziranih kampanja izгона i etničkih transfera. Prema bugarskim podacima, iz ove države je, primjerice, od 1880. do 1926. u Tursku bilo iseljeno 450.000 Turaka. Egzodusi su nastavljeni i nakon Drugog svjetskog rata. Bugarska je 1951–1952. godine, na Staljinov nagovor, protjerala 152.000 svojih građana turskog porijekla. Cilj je bio da se prisili Turska, koja je bila članica NATO-pakta, da prihvati ove izbjeglice i da time ugrozi svoju ekonomiju. Tursko-bugarski ugovor iz 1968. predvidio je spajanje podijeljenih porodica nakon progona 1951–1952. godine. Bio je samo djelimično realiziran, jer je Bugarskoj nedostajala radna snaga, a ona je koristila muslimansku manjinu kao osnovni izvor za regrutiranje radnika za gradnju puteva, stambenih naselja i razvoj poljoprivrede. Bugarske vlasti su 1984. otpočele “bugarizaciju” muslimana, s nasilnom promjenom njihovih prezimena u “odgovarajuća” bugarska. Tokom ove kampanje “bugarizacije” bilo je, prema podacima Međunarodnog instituta za strateška istraživanja iz Londona, i dosta smrtno nastradalih muslimana. Nekoliko stotina hiljada muslimana emigriralo je u Tursku 1989. prilikom tzv. “velike ekskurzije”. Rješenja za pitanje muslimana i ostalih manjina na Balkanu K. Karpát nalazi u ponovnom definiranju koncepta “manjina” i njenih prava. Jedna međunarodna povelja koja bi istinski garantirala prava balkanskih manjina i uspostavljanje jednog međunarodnog tijela s ovlašćenjima i snagom da prati provođenje povelje, zajedno s promjenama u indiferentnosti Zapada prema kršenjima prava muslimana, po njegovom sudu, apsolutna je nužnost, ukoliko se želi osiguranje manjinskih prava u balkanskim državama.

Fikret Karčić se u članku “*Islamska obnova na Balkanu 1970–1992*” bavi problemom revitalizacije uloge islama u životu muslimanskih grupa u Jugoslaviji, Albaniji i Bugarskoj u posljednjim decenijama socijalističkih režima. Izučavanje te islamske obnove ukazuje kako je islam preživio stoljeće dugu vladavinu nenaklonjenih režima i ideologija, šta obnova znači za muslimane na periferiji islamskog svijeta, te kako nemuslimani shvataju taj proces i reaguju na njega. Autor je ustvrdio da je islamska obnova u ovim državama imala religijski, kulturni karakter, što su potvrdili i brojni

radovi o nepolitičkim odlikama islama na Balkanu. Islamska obnova manifestirala se u pojačanoj ličnoj religioznosti, (re)konstrukciji i gradnji džamija, obrazovanju, izdavačkoj djelatnosti, upotrebi islamskih društvenih simbola, pojavi muslimanskih ustanova solidarnosti, političkih i kulturnih organizacija. Glavni razlog za vjerski i kulturni karakter obnove jeste apolitična priroda islama u ovom regionu u post-smanskom periodu. Proces te obnove bio je dio širih društvenih promjena u balkanskim socijalističkim zemljama, ali i rezultat unutarnjeg razvoja u okviru pojedinih muslimanskih zajednica. Raspad jugoslavenske državne zajednice i postjugoslavenski ratovi označili su kraj jednog perioda islamske obnove: "Ponavljanje stoljećima dugog obrasca rješavanja "istočnog pitanja" na Balkanu, unijelo je nove impulse i orijentacije u samorazumijevanju muslimana Balkana i njihove stavove prema drugima."

Michael Sells, profesor na Univerzitetu u Chicagu (SAD) u članku "Vjera, historija i genocid u Bosni i Hercegovini" analizira dublje uzroke rata u Bosni i Hercegovini 1992-1995. godine. Istražujući razornu antimuslimansku propagandu i brojne stereotipe, ukazujući na problem moralnog i političkog izjednačavanja žrtve i njenih progonitelja, predočava da je originalna manipulacija takvim terminima dovela do ideologije koja je hrabrila i podupirala nasilje. Sells ustvrđuje da zločini protiv Bošnjaka u BiH imaju "izraziti vjerski element". U XIX stoljeću tri mita – prelazak na islam temeljen isključivo na kukavičluku i pohlepi, stabilne, dugovječne etno-konfesionalne zajednice i potpuna izopačenost osmanske uprave – činili su temelj nove vjerske ideologije, "hristoslavizma", vjerovanja da su Slaveni hrišćani po prirodi i da bilo kakav prelazak iz hrišćanstva u drugu vjeru podrazumijeva izdaju slavenske rase. Nazivanje slavenskih muslimana "Turcima" svakako nije posljedica neupućenosti. Autor misli da ono kristalizira stanovište da su "muslimani prelaženjem na islam promijenili svoj rasni identitet i da su postali turci koji su ubili kršćanskog kneza Lazara". Analizirajući Njegošev "Gorski vijenac" on zaključuje da je pretvaranjem sukoba iz područja krvne osvete u kosmički duel dobra i zla Njegoš stavio slavenske muslimane u trajno stanje različitosti onih drugih. U ovom njegovom djelu muslimani su "klevetnici", "pljuvači krsta". Nakon njihovog umorstva ratnici uzimaju pričešće bez ispovijesti, što je bilo obavezno nakon krvne osvete. Tradicija o prvoj, "Božičnoj" istrazi u Crnoj Gori, u Čekličima, Crmnicima i Ceklinu, nije uzimala u obzir da se to desilo upravo na jedan od najznačajnijih pravoslavnih bogoslužjenja u godini, čiji se sadržaj može sažeti u poruci: "Mir Božiji, Hristos se rodi". Njegoševe poruke prelazile su granice stoljeća. To neprevaziđeno stanje duha M. Krleža je nazvao "krugom turske magije", upozoravajući da o tome kako se njen fascinantni krug "još uvijek nije ugasio u našim svijestima, više govori Njegoš, čije parole još danas ubiru pljesak sa otvorene scene, kao da se u 'Gorskom vijencu' govori o neposredno živim političkim problemima, a ne o jednom historijskom motivu na prijelazu iz XVII u XVIII stoljeće".

Drugi segment knjige čine neki dokumenti i svjedočenja o stradanjima muslimana tokom XX stoljeća. Među njima posebno ilustrativno mjesto zauzimaju izvodi iz iscrpnog izvještaja Međunarodne komisije za Balkan iz 1914. godine (Carnegie Endowment for International Peace, *Report for the International Commission to*

Inquire into the Causes and Conduct of the Balkans Wars, Washington D.C. 1914) o stradanju muslimana u Makedoniji, kao i potresni novinski izvještaji Lava Trockog iz vremena balkanskih ratova. Trocki je izvještavao 1912. o komitskim divljaštvima i okrutnostima nedaleko od Prilepa, zbog kojih je regularna srpska vojska prigovarala: "Da su Turci ušli u našu zemlju, oni se ne bi ovako ponašali." Blizu 2.000 "turskih izbjeglica", većinom žena i djece, između Radovišta i Štipa, "umrlo je od gladi – doslovno od gladi" – pisao je neki činovnik poslat u Štip. Tokom 1912–1913. došlo je do prvih "etničkih čišćenja velikog stila" u evropskoj historiji XX stoljeća. Šok zbog tih masovnih zločina bio je utoliko veći jer su se desili tek pet godina nakon usvajanja Haške ratne konvencije 1907. godine. Problem za pobjedničke države je bio taj što su njihovi narodi bili u manjini u osmanskoj Evropi, tu su muslimani činili preko 50 odsto stanovništva. Balkanski saveznici procjenjivali su da će muslimanska većina stalno biti prijetnja za vladavinu manjine. Rješenje je bilo iseljenje i pogrom muslimana. Balkanski ratovi su u osmanskoj svijesti ostavili dubokog traga kao izraz nemoći da se zaštiti teritorija i stanovništvo. Mustafa Kemal-paša (kasniji predsjednik Republike Turske – Mustafa Kemal Atatürk), u Prvom svjetskom ratu, u bici na Galipolju za vis Čunuk Bair, u aprilu 1915. izdat će naređenje vojnicima 57 regimente: "Ja očekujem da bi svaki od vas radije umro nego ponovio sramotnu priču iz balkanskih ratova". Atatürkova Turska, nastala na ruševinama Osmanskog carstva, nakon grčko-turskog rata, poučena iskustvom raspada višenacionalnih država, kakvo je bilo i Osmansko carstvo, uzela je za načelo stvaranje etnički homogene države.

Posljednja decenija XX stoljeća za muslimane Balkana bila je po svojoj destrukciji slična posljednjim decenijama XIX stoljeća. Svjedočenja o zbivanjima i stradanju muslimana u Bugarskoj 1985–1989, u Bosni i Hercegovini 1992–1995. i na Kosovu 1999, predočena u knjizi, pružaju priliku "da se uoče konstantne crte ne samo anatomije zločina nego i logike koja povezuje geografski i vremenski odijeljene događaje". Sve što se zbilo treba dozvati u svijest, da bude sastavni dio historijskog pamćenja bez obzira na tendencije društvene, ili sa strane nametnute, proizvodnje zaborava. Mora se, prije svega, uvažavati i dostojanstvo žrtava. Bez suočavanja s onim što se njima desilo, na izvjestan način kazuje se da one nisu toliko bitne, da je važna samo budućnost. "Kratko" XX stoljeće – "doba ekstremizma" i "epoha politike", proizvelo je doista najveće nade čovječanstva, ali je većinu i sahranilo. Bilo je to, po E. Hobsbaumu, najjubilačkije stoljeće po srazmjerama, učestalosti i dužini ratova koji su ga ispunjavali, kao i po veličini ljudskih katastrofa bez premca koje su ti ratovi proizveli. Oni u ljudima izazivaju duboke promjene, mijenjaju poimanje i viđenje njih samih, ali i način na koji oni vide i doživljavaju druge. Kreativne rasprave o ratovima i pravdi ostaju politički, naučno i moralno neophodne. Na kraju XX stoljeća umnogome se izmijenilo gledanje mnogih država, etničkih i socijalnih zajednica na vlastitu prošlost. Savremenost utiče na metodološke i sadržajne "prevrate u memoriji", sporenja raznih "zajednica pamćenja", na temeljno preispitivanje i preoblikovanje različitih slojeva historijske svijesti. Svi oni koji posežu za historijskim temama, naročito iz XIX i XX stoljeća, priznaju historičari, trebalo bi da znaju da "istraživanju nema kraja i da je to strašan teret za

kritičku istorijsku nauku, a kamoli medijsku interpretaciju. To je naučno prokletstvo – baviti se poslom čija priroda ne poznaje granice i definitivni kraj”. Sve što se zbililo ima više perspektiva. Vrijednost historiografije može se mjeriti i onim što ona nije proučila. Istraživanje prošlosti ne može se izvoditi bez uvažavanja i novih iskustava, sadržanih u protoku vremena, prisutnih u svijesti savremenika, pa i historičara, «kao čeda svoje epohe», svjesnog postojanja različitih historijskih perspektiva. Nauku doista prave “živi ljudi uronjeni u sadašnjicu”. Procesi čiji su savremenici nisu jednoznačni.

Knjiga *Muslimani Balkana: “Istočno pitanje” u XX. vijeku* upućuje na potrebu sagledavanja historije muslimanskih zajednica Balkana kao cjeline, na korekciju tradicionalnih, tendencioznih gledanja na njihovu nedovoljno istraženu historiju, kao i na izlazak iz umnogome začaranih nacionalno isključivih historiografija u službi politike opterećene sopstvenim interesima, labirinta manihejske interpretacije prošlosti, njenih bjelina koje podrazumijevaju amneziju. Ova hrestomatija, koja sadrži i selektivnu, ali veoma značajnu bibliografiju radova o islamu na Balkanu, koju je pripremila Hamida Karčić, obuhvatajući knjige i članke objavljene od 1980. do 1999. u referentnim časopisima na engleskom jeziku, ostaje kao jedan od putokaza ka višedimenzionalnom tumačenju historijskih, političkih, ekonomskih, društvenih i psiholoških mehanizama koji su određivali historiju muslimana Balkana. Njegova prošlost se, mada nije još stvarno završena, ne može ponoviti, kažu optimisti, ali ni toliko prizivano „okretanje budućnosti“ nije moguće bez njenog razumijevanja. Samorefleksija i racionalna svijest nužni su za kritičko oblikovanje saznanja o sebi ali i drugima. Bez historije i pamćenja, upozoravaju historičari, narodi nestaju s historijske i političke pozornice. Sjećanje znači postojanje, a gubljenje pamćenja iščeznuće. U narodima u kojima se ne razvija saznanje, historijska svijest se degeneriše.

Historija je višeznačan proces. Shvaćena kao složenost, ona se ne može valorizirati samo iz lokalne perspektive, niti se mogu ignorirati naučna tumačenja i dostignuća u okruženju. Jednodimenzionalno i manihejsko prikazivanje karaktera historije postaje stvar prošlosti, kao i vrijeme normiranih priča. Multiperspektivni pristup prošlosti dovodi u pitanje etnocentričko viđenje svijeta. Nužno je višedimenzionalno raščlanjivanje i redefiniranje odnosa prema vlastitoj prošlosti, baziranoj na kritičkim prosudbama historijskih etapa i dionica. Postoje, pak, ne samo u regionalnim naučnim krugovima, otpori prema racionalnim rekonstrukcijama i reaktuelizaciji “kontroverznih” tema, pošto im odgovaraju konzervirane slike, ranije ideološke ocjene i dogmatska terminologija. Samo iz interdisciplinarnih studija, koje kritički analiziraju različite strane djelovanja, preko multiperspektivnog metoda koji traži demonumentalizaciju historije i predstavljanje prošlosti sa stanovišta različitih aktera, može se doći do njene opšte slike. Bez izoštrjenog pogleda u prošlost, znanja koje poziva na opreznost, nema vrijedonosnih sistema, niti iskoraka u šira uporedno-historijska istraživanja i poređenja u širim, međunarodnim okvirima.

Safet Bandžović
Institut za istoriju u Sarajevu